

O roli literatury w kształtowaniu cnót wśród sędziów

Adrian Zaorski | Uniwersytet Gdański
<https://orcid.org/0000-0001-8969-2258>

Ewa Iwanowska | Uniwersytet Gdański
<https://orcid.org/0009-0002-1988-227X>

Streszczenie

Słowa kluczowe:
prawo, literatura,
etyka cnót,
jurysprudencja cnót

Niniejszy artykuł skupia się na relacji prawa oraz literatury, przez analizę wpływu beletrystyki na sędziów stosujących prawo. Głównym celem jest pokazanie pozytywnego wpływu, jaki literatura piękna może mieć na stosowanie prawa przez sędziów poprzez ich edukację moralną, a także umożliwienie im rozwoju cnót sędziowskich. Punktem wyjścia rozważań jest problem tzw. trudnych przypadków oraz pokazanie przez ich pryzmat wymogu wiedzy wykraczającej poza tę bezpośrednio związaną z prawem. W tym zakresie odwołano się również do pojęcia „doświadczenia życiowego”, celem pokazania, że potrzeba wiedzy pozaprawnej wśród sędziów dotyczy również typowych sytuacji. Następnie odwołano się do nurtu filozoficznoprawnego jurysprudencji cnót. Dzięki odwołaniu się do instrumentów teoretycznych etyki cnót wskazano na metacnotę mądrości praktycznej jako dyspozycję niezbędną do dobrego pełnienia funkcji sędziego. Szczególny nacisk położono na składającą się na nią skromność epistemiczną, rozumianą jako świadomość ograniczeń swojej ekspertyzy oraz chęć jej poszerzania. Następnie opisano, w jaki sposób literatura jest użytecznym narzędziem promującym nabywanie tej cnoty. Na powyższej podstawie wysnuto wnioski dotyczące pozytywnego wpływu literatury na rozwój moralny sędziów, a przez to i stosowanie przez nich prawa. Naczelną metodą wykorzystywaną w niniejszym artykule jest metoda analityczna, dogmatycznoprawna oraz aplikacja teorii etyki cnót.

On the role of literature in the formation of virtues among judges (Summary)

Keywords:
law, literature,
virtue ethics, virtue
jurisprudence

The article focuses on the relationship between law and literature by analyzing the influence of literature on applying the law by judges. The main goal is to show the positive impact that literary fiction can have on the application of law by courts, especially through the prism of moral education of judges. The starting point of the considerations is the problem of the hard cases. Through their prism the requirement for knowledge beyond that directly related to law is shown. In this respect, the concept of “life experience” was also

referred to, in order to show that the need for non-legal knowledge among judges also applies to typical situations. Then, reference was made to the virtue jurisprudence. By referring to the theoretical instruments of virtue ethics, the meta-virtue of practical wisdom was indicated as a disposition necessary to perform the function of a judge well. Particular emphasis was placed on epistemic modesty, understood as awareness of the limitations of one's expertise and the desire to expand it. This remark is followed by description how literature is a useful tool for promoting the acquisition of this meta-virtue. On the above basis, conclusions were drawn regarding the positive impact of literature on the moral development of judges and, therefore, on their application of the law. The main method used in this article is the analytical, dogmatic method and the application of the theory of virtue ethics.

Wstęp

Fakt, że czytanie uszlachetnia jest niemal nierodzącym wątpliwości frazesem. Uważna analiza i wniknięcie w głąb tego bon motu jest natomiast możliwe dziś bardziej niż kiedykolwiek wcześniej. Literaturoznawcze i filozoficzne rozważania dostarczają nam coraz to nowszych perspektyw¹ uwzględniających najróżniejsze walory czytania, a dowody neurobiologiczne zdają się potwierdzać ich trafność. Stąd też zyskująca ostatnio na popularności tendencja do uwzględniania korzyści płynących z poznania literatury w naukach nienależących do przedmiotów typowo uznawanych za humanistyczne. Powstały w drugiej połowie XX wieku nurt *law and literature* (White 1973), z początku eksplorujący materię z pogranicza prawa i literatury w zakresie – zgodnie z nazwą – beletrystyki, w minionych latach zatacza coraz szersze kręgi, biorąc pod uwagę także inne media, chociażby takie jak film (Zeidler 2021). Ostatnie osiągnięcia w tym nurcie dostrzegają nowe połączenia między prawem i literaturą, wspierając zarazem przyszłe rozważania w tym obszarze.

Wskazuje się na sześć możliwych ujęć relacji pomiędzy literaturą i prawem (Zeidler 2019: 16–17). Są to ujęcie zewnętrzne (*law in literature*), wewnętrzne (*law as literature*), a także *law on literature*, *literature in law*, *literature as law* oraz *legal literature* (Zeidler 2019: 18–23). Przez przyjęcie różnorodnych założeń i perspektyw badawczych stosunek pomiędzy prawem i literaturą analizowany jest pod innymi kątami. Dla przykładu, ujęcie zewnętrzne będzie skupiać się na poszukiwaniu wątków prawnych w samej literaturze. Z kolei do odwrotnej relacji pomiędzy prawem i literaturą odwołuje się ujęcie *literature in law*, które poszukuje wątków literackich zarówno w aktach prawnych, jak i w aktach stosowania prawa. Dodatkowo jako siódme ujęcie można wskazać na metateoretyczną perspektywę analizującą związki między prawem i literaturą, gdzie ostatecznie chodzi o stosowanie prawa (Zeidler 2019: 17).

¹ Przykładowo te wskazywane przez Italo Calvino w *Po co czytać klasyków*: „(...) lektury [są] formacyjne w takim rozumieniu, że kształtują przyszłe doświadczenia, dostarczając modele, (...) terminy porównań, schematy klasyfikacji, skale wartości, paradygmaty piękna: wszystkie te elementy oddziałują, chociaż z książki przeczytanej w młodości pamięta się mało albo tyle co nic” (Calvino 2020: 9).

Możliwe są jednak również niebezpośrednie relacje pomiędzy prawem i literaturą. W niniejszym artykule prezentowane jest podejście wykraczające poza klasyczny obszar badań w ramach nurtu prawo i literatura. Skupienie się na edukacji moralnej sędziów może wskazywać na głęboki wpływ literatury na praktykę sędziowską. Jako że sam proces stosowania prawa jest niezwykle szerokim pojęciem złożonym z wielu czynników (Wróblewski 1989), a nie każda z decyzji cząstkowych w jego ramach zakłada przyznanie autonomii sędziemu (w wielu przypadkach bowiem związany jest on zarówno przepisami prawa, jak i normami oraz regułami ich wykładni), należy wyróżnić te, w których zaznajomienie osoby orzekającej z literaturą piękną grać może jakąkolwiek rolę. Podstawę analizy stanowi tu więc refleksja nad tymi elementami tego procesu, które zakładają dyskrecjonalne stosowanie prawa. Opisaną w doktrynie sytuacją, w której istotne znaczenie mają osobiste dyspozycje sędziego, jest identyfikacja i rozstrzyganie tzw. trudnych przypadków (Korzeniowska-Lasota, Sarnowska 2014).

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie pozytywnego wpływu, jaki literatura piękna może mieć na stosowanie prawa przez sędziów poprzez ich edukację moralną, a także umożliwienie im rozwoju cnót sędziowskich. Pierwszą część artykułu stanowi więc analiza czynników składających się na procesy stosowania prawa, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji, w których ważną rolę odgrywa charakter sędziego. W związku z tym dokonano wyróżnienia, czym są tzw. trudne przypadki. Następnie wskazano na różne sposoby ich identyfikacji oraz metody ich rozwiązywania, pokazując niewystarczalność wiedzy prawniczej dla obu procedur. W dalszej części skupiono się na pojęciu doświadczenia życiowego jako przykładu regulacji wymagającej od interpretatora wiedzy wykraczającej poza tę dotyczącą tylko i wyłącznie prawa. Następna część artykułu, przez odwołanie się do jurysprudencki cnot, skupia się na zagadnieniu, jakich dyspozycji potrzebuje sędzia, żeby móc dobrze pełnić swoją rolę. W tym zakresie najpierw wskazano na instrumentarium teoretyczne etyki cnot oraz w jej ramach wypracowane pojęcie „mądrości praktycznej”. Następnie powiązано tę cnotę ze stosowaniem prawa przez sędziów, a w szczególności z pokazaną wcześniej potrzebą wiedzy pozaprawnej. W ostatniej części wskazano na użyteczność literatury dla edukacji moralnej i budowania cnotliwego charakteru. Główną metodą stosowaną w poniższym wywodzie jest analiza pojęciowa, metoda dogmatycznoprawna oraz aplikacja rozważań z zakresu etyki cnot na gruncie prawnym.

Trudne przypadki a stosowanie prawa

Kategoria przypadków, które definiowane są jako „trudne”, jest przedmiotem sporów doktrynalnych wynikających ze stosunkowej nowości tego pojęcia. W głównym nurcie doktryny filozoficznoprawnej materia ta ulega modyfikacji i dostosowaniu w zależności od problematyki poddawanej analizie przez poszczególnych przedstawicieli nauk prawnych. Przedstawione poniżej rozumienia trudnych przypadków

różnią się nieznacznie, lecz ich konsekwencje na płaszczyźnie rozumienia skutków kwalifikacji przypadku jako trudnego są daleko idące.

Brian Bix określa trudne przypadki jako sytuacje, w których kompetentnie wyszkoleni i rozsądni prawnicy mogą dojść do różnych wniosków co do ich wyniku (Bix 2004: 81). Ta definicja przyjmuje zatem subiektywny charakter trudności wynikających z analizowanej sprawy za kluczowy w uznaniu przypadku za trudny. Inaczej definiował trudne przypadki Herbert Hart. Zamiast subiektywnych trudności odwoływał się on do budowy systemu prawnego, a w szczególności jego fundamentalnego „budulca” w postaci reguł prawnych. Ich główną cechą jest konkluzywność – dyspozycja w nich zawarta albo jest, albo nie jest spełniona (Hart 2020: 388–389). System prawa jest w związku z tym niepełny. Istnieje zbiór spraw, które pomimo jurysdykcji sądowej nie znajdują rozwiązania w prawie (Hart 2020: 400). Jest to obszar „trudnych przypadków”. Sędzia orzekający w sprawach, gdzie występuje luka w prawie, zmuszony jest do stworzenia prawa, opierając się na własnych przekonaniach i wartościach (Hart 2020: 401–402). Ronald Dworkin, który trudne przypadki opisywał, wchodząc w polemikę z teorią Harta, charakteryzował je jako sytuacje, w których normy prawne nie dostarczają jednoznacznej odpowiedzi, a rozstrzygnięcie zależy od wartości i zasad leżących u podstaw systemu prawnego (Dworkin 1978: 82–130). Zgodnie z wyznawanymi przez siebie poglądami filozoficznoprawnymi Dworkin nacisk kładł w swej definicji na kluczowość integralności prawa. Jego zdaniem idealny „sędzia Herkules” powinien być zarazem filozofem prawa, jak i rzeczoznawcą, aby dokonując wykładni, dążyć do spójnej i moralnej interpretacji prawa. Inne definicje uznają za trudne te przypadki, które wymagają od prawników przemyślenia, czy dana sprawa mieści się w granicach ogólnych zasad prawa czy też wymaga nowej interpretacji (Rashid 2020) oraz takie, w których istnieje konflikt między różnymi wartościami i zasadami prawnymi (stanowisko przypisywane Josephowi Razowi, patrz: Galeza 2013). Jerzy Stelmach w odniesieniu do trudnych przypadków trafnie wskazuje także, że produkują one wyjątki od reguł w konkretnych sprawach (Stelmach 2003). W doktrynie panuje więc konsensus co najmniej do pewnych podstaw rozumienia trudnych przypadków. Są one postrzegane najczęściej jako pojawiające się na poziomie stosowania prawa i co za tym idzie – jego wykładni (Choć istnieją poglądy, że emergentne są one także podczas tworzenia, obowiązywania i przestrzegania prawa – por. Zajadło 2012).

Trudne przypadki, emergentne na etapie implementacji norm przez sędziego, wymagają więc – niezależnie od definicji – zastosowania metod, które w typowej sytuacji byłyby zbędne. Z Dworkinowskiej, interpretacjonistycznej perspektywy wykorzystanie innych narzędzi jest potrzebne z uwagi na konieczność doprecyzowania czy uzupełnienia struktury prawnej w przypadku wystąpienia trudnego przypadku. U Harta odejście od prostej subsumpcji i rozerwanie bezpośredniego związku między regułą a rozstrzygnięciem powodują w sposób naturalny fakt, iż sędziemu pozostaje sposób dyskrejonalny oraz wyjście poza system prawa (Zajadło 2012).

Z badań empirycznych wynika, iż tzw. faza rekonstrukcyjna, polegająca na derywowaniu przepisu prawnego na normę prawną, jest fundamentem przeprowadzenia procesu wykładni przez sędziego (Choduń 2016). W typowych sprawach pojawiających się w praktyce analiza językowa okazuje się być w tym względzie wystarczająca. Jeśli jednak występuje konieczność głębszego wglądu w konkretny przepis ze względu na określony stan faktyczny, schematy podyktowane dyrektywami preferencji lub doświadczeniem praktycznym sędziego prowadzą do zastosowania wykładni innego rodzaju – kolejno celowościowej i systemowej.

Warto zauważyć w tym miejscu, że uznanie przypadku za trudny ma istotne znaczenie dla późniejszych jego analiz doktrynalnych. Proces stosowania i wykładni prawa jest natomiast często procesem złożonym i przyjmować może postaci mniej ustrukturyzowane niż późniejsza chłodna analiza teoretyków. Zakładać można, że samo nazwanie sytuacji trudnym przypadkiem nie jest konieczne, aby w braku pewności lub trudnościach z wydaniem rozstrzygnięcia sięgnąć po inne potrzebne narzędzia interpretacyjne.

Kwestia identyfikacji trudnego przypadku odbywa się więc już w momencie odnotowania trudności ze znalezieniem niekontrowersyjnego rozwiązania przy użyciu opisanych wyżej narzędzi. Stanowisko to odzwierciedla pogląd stanowiący, iż trudny przypadek sędziego zauważa w momencie, gdy ma on do wyboru kilka możliwych rozwiązań, z których wszystkie może hipotetycznie uznać za poprawne (Sykuna 2007). Warto w tym miejscu powołać się na ukutą przez Macieja Zielińskiego dynamiczną koncepcję wykładni prawa, która różnicuje „moment interpretacji”, rozumiany jako podejmowanie czynności interpretacyjnych, od „momentu interpretacyjnego”, czyli samej chwili dokonania interpretacji. Przyjąwszy to rozumienie struktury działania sędziego, moment identyfikacji trudnego przypadku uplasować należy pomiędzy tymi dwoma fazami. W chwili dostrzeżenia braków w dotychczasowych, klasycznych metodach wykładni sędziego musi podjąć działania konieczne do podjęcia decyzji o rozstrzygnięciu.

Niemożność aplikacji standardowych schematów działania sędziego wynikać może w zasadzie z trzech przyczyn, wyczerpujących zakres możliwych do wystąpienia trudnych przypadków (Matczak 2023). Są nimi: 1) nieostry lub niejasny tekst prawny; 2) obecność luki w systemie prawnym; 3) kolidujące ze sobą zasady lub wartości albo kolidujące ze sobą: system prawny oraz inny system normatywny, zazwyczaj moralność. W wymienionych wyżej przypadkach sędziego musi wyjść poza ramy dotychczasowej praktyki. Przyczyny występujące w dwóch pierwszych punktach można by z pozoru uznać za wynikające z prawa *per se* – jest to natomiast pogląd kontestowany w literaturze. Przykładowo, według Józefa Nowackiego pojęcie luki w prawie ma charakter immanentnie wartościujący, wobec czego postuluje on wyeliminowanie z języka naukowego opisu prawa (Nowacki 2003a: 345–372). Każdy bowiem z trudnych przypadków występujących z przyczyn wyżej wymienionych wymaga od badacza porównania rzeczywistego stanu prawnego z jakimś

wzorcem przez niego pożądanym (Pietrzykowski 2023: 22–23). Odnotowanie kolizji jest zatem w tym rozumieniu arbitralnym procesem dokonywanym w sumieniu bądź procesie myślowym osoby orzekającej. Decyzja ta wiąże się z wieloma czynnikami warunkującymi – jak choćby przekonania moralne, subiektywne postrzeganie wartości wynikających z norm czy doświadczenia życiowe, często integralnie związane ze społecznym pochodzeniem sędziego. Stosując Russellowskie rozróżnienie wiedzy na bezpośrednią i opisową, rozumiane jako, odpowiednio, wiedza nabywana w drodze doświadczenia oraz wiedza nabywana w drodze poznania pośredniego (Russell 1992: 52), tu o ostatecznym rozstrzygnięciu stanowi ta druga.

Sędzia poza prawem – doświadczenie życiowe i wiedza pozaźródłowa

Podobne wymagania stawiane są przed sędziami również w typowych sytuacjach, niebędących przykładem trudnych przypadków. W tym zakresie warto się skupić na wspomnianym wcześniej pojęciu doświadczenia życiowego. Choć definiowane jest ono różnie zarówno przez teoretyków, jak i sądy (wyrok SN z 5 sierpnia 1999 r., sygn. II UKN 76/99, OSNP z 2000 r. nr 19, poz. 732: „Uwzględnienie przez Sąd w ocenie materiału dowodowego powszechnych i obiektywnych zasad doświadczenia życiowego nie usprawiedliwia zarzutu przekroczenia granic swobodnej oceny dowodów na tej tylko podstawie, że indywidualne i subiektywne doświadczenia strony są od tych zasad odmienne”), w nauce teorii i filozofii prawa znany jest od pewnego czasu pogląd obejmujący to pojęcie zakresem znaczeniowym tzw. wiedzy pozaźródłowej, proponowany przez Zielińskiego (1979: 52–53). Wiedza pozaźródłowa, w odróżnieniu od źródłowej, wynikającej z ustalonych faktów czy zasad logiki, pozyskiwana jest bowiem z obserwacji, wskazań wiedzy oraz omawianego wyżej doświadczenia życiowego (Kanty 2018: 23–37). Jak pisze Filip Przybylski-Lewandowski: „O pozaźródłowości wiedzy można mówić w perspektywie pojedynczego procesu stosowania prawa i samego systemu prawa jako o wiedzy niepochodzącej z tego procesu i niebędącej wiedzą o obowiązujących normach prawnych. Jednocześnie takie oznaczenie nie warunkuje oderwania zespołu zdań, tworzących w ujęciu pragmatycznym wiedzę od jakiegokolwiek źródła” (Przybylski-Lewandowski 2008). Jako źródła wymienia się bowiem w literaturze przykładowo prawdy ogólnie akceptowalne i przekazywane przez grupy społeczne (Marody 1987: 250). Jak konstatuje Przybylski-Lewandowski, „Na wiedzę pozaźródłową składa się wszystko, co nie wynika z danego pojedynczego poznania rzeczywistości dokonywanego w ramach oznaczonego procesu sądowego” (Przybylski-Lewandowski 2008).

Należy nadmienić, że owa wiedza wymagana jest częstokroć przez regulacje już wewnątrz systemu prawnego. Oczywistym przykładem jest art. 7 Kodeksu postępowania karnego, wymieniający wprost doświadczenie życiowe jako jedno z narzędzi oceny dowodów przez sędziego, czy art. 57b Prawa o ustroju sądów powszechnych

używający tego sformułowania w kontekście kryteriów oceny merytoryczności orzecznictwa. Przepisy zawierające takie klauzule są więc aktem zaufania w kierunku tych, do których są adresowane, przyznając im prawo i obowiązek dokonania samodzielnej oceny (Nowacki 2003b). Podobne zwroty zawierają jednak także inne ustawy, jak choćby „wszechstronne rozważenie” według „własnego przekonania” w Kodeksie postępowania cywilnego. Odwołanie się w rozumowaniu do „pozaźródłowej wiedzy” należy więc do kompetencji wykwalifikowanego sędziego, niezależnie od gałęzi prawa.

Doświadczeniu przypisuje się znaczącą rolę przy określaniu cech pożądanых w zawodach związanych ze stosowaniem prawa. W wielu publikacjach podnoszony jest problem braku owego doświadczenia przez absolwentów szkół prawniczych, którzy rozpoczynają ścieżkę zawodową w wymiarze sprawiedliwości (Waltoś 1996). Jest to również jedna z przyczyn, dla której niedoświadczeni praktycy przejść muszą długą drogę pomiędzy ukończeniem aplikacji sędziowskiej a orzekaniem przykładowo w sądzie okręgowym. Nie jest odosobniony pogląd uważający wiek za miarę doświadczenia (Świda-Łagiewska 1978: 60). W orzecznictwie sądów apelacyjnych zauważyć można dość spójną tendencję do ograniczania roli doświadczenia życiowego do jednego z narzędzi służących ocenie materiału dowodowego. W związku z powyższym w dyskursie prawniczym brak jest konsensusu co do tego, czym jest doświadczenie życiowe. Pojęcie to wydaje się jednak nie mieć wartości autotelicznej dla ustawodawcy. Innymi słowy, doświadczenie życiowe ma na celu umożliwienie odpowiedniej interpretacji dowodów. W związku z tym należałoby zadać pytanie o to, jakimi dyspozycjami charakteru powinien cechować się „doświadczony życiowo” sędzia, żeby dokonywać tej interpretacji w dobry, a więc i adekwatny sposób.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, podkreślenia wymaga rola wiedzy pozaźródłowej w stosowaniu prawa przez sędziego. Po pierwsze, jest ona najbardziej widoczna w zakresie trudnych przypadków, zarówno w zakresie ich identyfikacji, jak i metod stosowanych do ich rozwiązania. Po drugie, nawet akt stosowania prawa w łatwych przypadkach częstokroć wymaga od sędziego wiedzy pozaźródłowej. W tym zakresie odwołać się można do wewnątrzprawnych regulacji odwołujących się do takich kompetencji.

Cnoty sędziego a literatura

Na mocy powyższego wydaje się, że nie jest możliwe bycie dobrym sędzią bez wiedzy wykraczającej poza prawo. Jak wskazano w ramach części dotyczącej stosowania prawa, sędzia musi czasem wykraczać poza swoją znajomość prawa, odwołując się do innych systemów normatywnych, przekonań czy wartości. W związku z tym musi on posiadać pewne dyspozycje charakteru, wykraczające poza wyłączną znajomość prawa oraz jego bezpośrednich narzędzi interpretacyjnych. Jakie cechy charakteru powinien więc posiadać sędzia celem dobrego spełnienia swojej roli w systemie

prawnym? Współcześnie badaniem odpowiedzi na to pytanie zajmują się w szczególności zwolennicy jurysprudencji cnót. Jest to nurt w ramach filozofii prawa odwołujący się do instrumentarium etyki cnót.

Ta ostatnia jest obok deontologii oraz utylitaryzmu wiodącym nurtem we współczesnych rozważaniach etycznych, który powstał jako odpowiedź na ich niedomagania (Szutta 2004). Z tego względu etyka cnót różni się od rywalizujących z nią podejść w czterech głównych punktach (Szutta 2004: 71; 2008: 12). Za Nataszą Szuttą można wskazać, że są to: zwrot ku podmiotowi, moralne wartościowanie podmiotu i jego charakteru, używanie języka odwołującego się do cnót zamiast zasad moralnych oraz antyteoretyczny charakter etyki (Szutta 2008: 12–13). W kontekście prowadzonych rozważań szczególne znaczenie mają dwie pierwsze cechy. Po pierwsze, etyka cnót uznaje, że to właśnie ocena podmiotu moralnego jest pierwotna, a ocena moralna czynów jest czymś wtórnym (Szutta 2008: 22–23). Po drugie, skupienie się na ewaluacji moralnej podmiotu i jego charakteru sprawia, że ważnym elementem rozważań etycznych jest kwestia edukacji moralnej (Szutta 2015). W związku z tym podmiot powinien rozwijać się w taki sposób, żeby być moralnie dobrym. Przed przejściem do dalszych rozważań przedstawić trzeba naczelną pojęcie etyki cnót, jakim jest cnota. Arystoteles, który stanowi naczelną inspirację współczesnych zwolenników tego nurtu (Anscombe 1958: 5), wskazuje, że jest to trwała dyspozycja do działania (Arystoteles 2007: 110). Co więcej, ma ona być źródłem doskonałości ze względu na najwyższą funkcję człowieka, jaką jest w opinii Stagiryty rozumność (Arystoteles 2007: 111). Możliwe jest wyróżnienie jej dwóch elementów: po pierwsze behawioralnego, a po drugie afektywno-kognitywnego (Szutta 2017: 113). Behawioralny aspekt cnoty ogranicza się do zespołu dyspozycji, które usprawniają działanie cnotliwego sprawcy. Choć można w tym aspekcie przyrównać cnotę do automatycznych nawyków, to zdaniem Szutty absolutnie nie można jej do nich redukować, ze względu na drugi kognitywno-afektywny wymiar cnoty, powiązany z przekonaniami i motywacją cnotliwego sprawcy (Szutta 2017: 113). Innymi słowy, nie jest możliwa redukcja cnoty do zespołu czynów, lecz jest to trwała dyspozycja będąca „naszą wewnętrzną konstrukcją psychiczną” (Jaśtal 2009: 146). Możliwe jest wyróżnienie kilku rodzajów cnót. Arystoteles w *Etyce Nikomachejskiej* odróżniał od siebie dwa główne rodzaje cnót, tj.: cnoty o charakterze intelektualnym oraz cnoty etyczne (Arystoteles 2007: 103). Zgodnie ze współczesnym nurtem zwanym epistemologią cnót te pierwsze powinny być rozumiane jako umożliwiający podmiotowi „rozkwit intelektualny” lub, innymi słowy, bycie doskonałą istotą poznającą (Turri, Alfano, Greco 2021). Pomijając różnice w jednostkowych ujęciach, do cnót intelektualnych można zaliczyć np. dobrą pamięć czy umiejętności odczytania EKG. (Dwoma głównymi nurtami w epistemologii cnót są responsybilizm oraz reliabilizm. Ujmują one w różny sposób istotę cnót intelektualnych: pierwszy z nich stwierdza, że mają one gwarantować odpowiedzialnie poznanie – zalicza więc do nich np. skromność epistemiczną – drugi natomiast głosi, że zapewniają one prawdziwość sądów, jak m.in. wzrok czy intuicja. Patrz: Crisp 2010; Ohlhorst 2022). Z kolei te drugie mają wyrażać rozkwit człowieczeństwa

oraz związane z nim „rozumne szczęście”, tzw. eudajmonia. Pojęcie to tożsame jest z „dobrym, spełnionym życiem”, czyli aktualizacją ludzkich potencjalności (Szutta 2017: 55). W myśli Arystotelesa jest to spełnianie się w najwyższej funkcji ludzkiej duszy, za jaką odpowiada rozum, wraz ze zdolnością do teoretycznej kontemplacji (Arystoteles 2007: 290). Przykładem cnót moralnych są chociażby prawdomówność czy męstwo.

Jurysprudencja cnót przekłada powyższe rozważania na grunt filozoficznoprawny. Jednym z głównych obszarów tematycznych poruszanych w jej ramach jest kwestia cnót sędziowskich (Solum 2003; Widłak 2019a). Za Lawrence'em Solumem rozumieć je można jako dyspozycje charakteru odzwierciedlające doskonałość w roli sędziego (Solum 2003: 182–183). Pozostają one przy tym w sposób fundamentalny cnotami moralnymi – doskonałość sędziowska związana jest z byciem doskonałym człowiekiem (Solum 2003: 189). Konsekwentnie należy zapytać, czy może zaistnieć konflikt między tymi dwoma perspektywami. Arystoteles odwołuje się w tym zakresie do tzw. doktryny jedności cnót. Współcześnie wyróżnia się dwie jej formy: mocną, w ramach której możliwe jest posiadanie tylko wszystkich cnót lub żadnej z nich, oraz słabszą, która uznaje naczelną rolę „metacnoty” mądrości praktycznej (Badhwar 1996: 307). Na potrzeby niniejszej pracy skupimy się na drugiej z nich. Mocna wersja doktryny jedności cnót wydaje się stawiać nierealistyczne wymagania dla uznania podmiotu za „cnotliwy”. Innymi słowy, mocna doktryna jedności cnót wydaje się być „za mocna” dla rzeczywistości.

W literaturze przedmiotu można spotkać się z wieloma różnymi ujęciami mądrości praktycznej. W ramach niektórych stanowisk negowane jest jej istnienie (Miller 2021), a w innych jest ona uznawana za de facto jedyną cnotę (De Caro, Marraffa, Vaccarezza 2021) lub ujmowana jest jako metacnota (Fowers, Kristjánsson 2022). Przyjmując to środkowe stanowisko, mądrość praktyczna rozumiana jest jako ekspertyza moralna manifestująca się w różnych obszarach życia, w różnym stopniu (De Caro, Marraffa, Vaccarezza 2021: 31). Poszczególne tradycyjnie wyróżniane cnoty uznawane są za inny sposób opisu tych samych dyspozycji co mądrość praktyczna zrelatywizowana do tych konkretnych obszarów. Zwolennicy omawianej koncepcji wskazują na różną relację cnotliwego podmiotu moralnego względem tzw. domen moralnych, w których posiada on ową ekspertyzę moralną, a w których jest mu jej brak. W zakresie tych pierwszych podmiot moralny powinien cechować się emocjonalnie pozytywnym nastawieniem wobec moralnie dobrych celów w określonej domenie, metakognitywną wiedzą w danej domenie oraz dostrojoną percepcją wymagań moralnych ważnych dla danej domeny (De Caro, Marraffa, Vaccarezza 2021: 31). Nie wydaje się kontrowersyjną tezą, że sędziowie powinni posiadać taki rodzaj „ekspertyzy”. Jednak to ten ostatni element mądrości praktycznej, dotyczący nieznanych domen moralnych, jest szczególnie ważny dla problemu będącego przedmiotem niniejszego artykułu. Składają się na niego dwie tezy normatywne, które opisują cnotliwy podmiot, tj.: po pierwsze, świadomość ograniczeń swojej ekspertyzy,

zarówno w znanych oraz nieznanymi domenach moralnych i, po drugie, intencja rozwoju celem osiągnięcia możliwie najszerszej rozumianego cnotliwego charakteru (De Caro, Marraffa, Vaccarezza 2021: 31). Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęte zostanie rozumienie mądrości praktycznej jako de facto jedynej istniejącej cnoty. Takie założenie wynika z dwóch głównych powodów. Po pierwsze, koncepcja ta wydaje się być bardziej przekonująca niż ujęcia z nią rywalizujące, a po drugie, w świetle celu niniejszego artykułu pozwala ona na rozróżnienie działania podmiotu w różnych domenach życia ze względu na jego kompetencje. Co więcej, zaznaczyć należy, że na gruncie filozoficznoprawnym zostały sformułowane opisy, np. cnoty skromności sędziowskiej przez Amalię Amaya (2017), częściowo tożsame z wyżej przedstawionym opisem cnoty mądrości praktycznej. W artykule przyjmuje się jednak, że kiedy mowa o skromności epistemicznej, chodzi o dwa ostatnie elementy metacnoty mądrości praktycznej. Innymi słowy, skromność epistemiczna będzie rozumiana jako świadomość ograniczeń swojej ekspertyzy oraz intencja jej rozwoju.

Wskazane w pierwszej części sytuacji, gdzie sędzia musi wyjść poza obręb wiedzy prawniczej, dobrze obrazują potrzebę otwarcia i wrażliwości na obce sytuacje. Trudne przypadki mogą więc wymagać nie tylko ekspertyzy moralnej w obrębie prawa, ale również poza nim. Koresponduje to z opisanym rozumieniem mądrości praktycznej. Innymi słowy, nie wystarczy ekspertyza sędziego w zakresie prawa, lecz musi on również wiedzieć, kiedy może, a czasami musi, odwołać się do pozaprawnych czynników. Poza domeną będącą jego specjalnością, jaką jest prawo, pozostaje jednak szeroka sfera innych obszarów życia. Prawo wchodzi wielokrotnie w konflikt z innymi systemami normatywnymi, co skutkuje występowaniem trudnych przypadków. Sędzia nie musi być jednak ekspertem w każdej z tych dziedzin – jak zostało wskazane wcześniej, wystarczającym warunkiem jest świadomość swoich ograniczeń. W jaki sposób jednak budować skromność epistemiczną wśród sędziów?

Jednym z rozpoznanych narzędzi edukacji moralnej, której wynikiem ma być nabycie cnoty, jest literatura. Główną jej zaletą jest umożliwienie zaangażowania nie tylko naszej racjonalności, lecz również uczuć (Szutta 2015: 131). Na związki pomiędzy edukacją moralną oraz literaturą wskazywali autorzy zarówno związani z etyką cnot, np.: Alisdair Macintyre (2020: 3 i nast.), Marta Nussbaum (1992: 3–54), Linda Zagzebski (2019: 15), jak i spoza tego nurtu: Steven Pinker (2015) czy Richard Rorty (2009: XVI). Na wpływ literatury na wrażliwość czytelników wskazuje się również w ramach literaturoznawstwa. Taki pogląd wyraził m.in. Michał P. Markowski (2013). Uznaje on, że wrażliwość to „przede wszystkim umiejętności posługiwania się różnymi językami, różnymi idiomami, rozumienia przesłanek odmiennych od tych, na których wspiera się nasze myślenie” (Markowski 2013: 60). Markowski twierdzi, że literatura pozwala na „poszerzenie granic własnej świadomości” (Markowski 2013: 147), w ten sposób przyczyniając się również do budowania naszej wrażliwości. Można wskazać na analogię między wrażliwością a mądrością praktyczną – podmiot musi być świadomy obszarów pozostających poza jego ekspertyzą moralną. Nie wydaje się to możliwe

bez wiedzy na temat istnienia „przesłanek odmiennych od tych, na których wspiera się nasze myślenie” (Markowski 2013: 60). Mądrość praktyczna, a przynajmniej jeden z jej elementów, może podlegać rozwojowi dzięki literaturze. Zwolennicy etyki cnót wskazują również na ważną dla edukacji moralnej rolę, jaką spełniają postacie występujące w literaturze. Gwoli przykładu można wskazać na teorię egzemplaryzmu moralnego proponowaną przez Lindę Zagzebską (2019). Novum wprowadzonym przez nią do debaty etycznej jest ufundowanie całej teorii na bazie podziwu wobec konkretnych wzorców moralnych (Szutta 2022: 9). Takich wzorców można również poszukiwać na gruncie literackim. Pozwalają one stworzyć podmiotom „przewodnik” umożliwiający stawanie się lepszymi ludźmi (Szutta 2022: 14). Co istotne, teoria ta znalazła oddźwięk na gruncie filozoficznoprawnym (Amaya 2013, 2023; Widłak 2019b). Wskazuje się, że „fikcyjni” sędziowie mogą spełniać rolę nie tylko wzorców moralnych dla konkretnych podmiotów, pokazując drogę moralnego rozwoju, lecz również stanowić punkt porozumienia w sporach sędziowskich dotyczących np. teorii (Amaya 2013: 440).

Oba wyżej zarysowane obszary literatury, tj. wrażliwość oraz egzemplaryzm, stanowią narzędzie do rozwoju cnót, w tym mądrości praktycznej. Innymi słowy, wykorzystanie literatury, która odwołuje się nie tylko do racjonalności, lecz również emocji, umożliwia holistyczny rozwój moralny podmiotu. Naczelnym elementem cnotliwego charakteru jest mądrość praktyczna, a z perspektywy poruszanych w niniejszym artykule zagadnień – jej aspekt dotyczący obszarów pozostających poza ekspertyzą moralną podmiotu i intencja ich rozwoju. W tym zakresie, po pierwsze, literatura dzięki budowaniu wrażliwości pozwala na rozpoznanie domen normatywnych pozostających poza wiedzą podmiotu. Po drugie, poprzez formułowanie egzemplarystycznych postaci sędziów i wykorzystywanie emocji podziwu pozwala na odpowiednie afektywne nastawienie na rozwój w tych obszarach. W tej perspektywie literatura zapewnia moralne wzorce zachowań, które umożliwiają kształtowanie cnót.

Zakończenie

Możliwe wydaje się podsumowanie niniejszego artykułu parafrazą pierwszych jego słów. Mianowicie, że czytanie uszlachetnia sędziów jest nierodzającym wątpliwości frazesem. Sędziowie, spełniając swoją rolę w systemie prawnym, nie mogą być obojętni na otaczający ich świat. W tym celu muszą oni rozwijać w sobie mądrość praktyczną, umożliwiającą im efektywne stosowanie prawa, zarówno w trudnych, jak i łatwych przypadkach. Szczególnie ważnym jej elementem jest skromność epistemiczna, wyrażająca się, po pierwsze, w znajomości swoich ograniczeń oraz, po drugie, w nastawieniu na ich poszerzanie. Bez wrażliwości w tym zakresie sędzia nie jest w stanie zidentyfikować trudnych przypadków, w ramach których dochodzi do konfliktu prawa z innymi systemami normatywnymi, czy poprawnie interpretować dowodów, co wymaga doświadczenia życiowego.

Innym wnioskiem wypływającym na gruncie etyki cnót jest użyteczność literatury jako narzędzia rozwoju moralnego. Beletrystyka dzięki uwrażliwianiu na odmiennosc oraz zapewnianie wzorców moralnych pozwala na rozwój w obu wyróżnionych obszarach skromności epistemicznej. Czy literatura piękna jest panaceum na wszystkie problemy napotymane przez sędziów? Z pewnością nie. Wnioskiem płynącym z niniejszego artykułu jest jednak stwierdzenie, że czytanie beletrystyki może pomóc w byciu lepszym sędzią.

W ramach zakończenia warto podkreślić, że relacja pomiędzy prawem a literaturą może kształtować się w nieoczekiwane na pierwszy rzut oka sposoby. Rozwój badań nad tymi interdyscyplinarnymi zagadnieniami może okazać się owocny nie tylko dla wyjaśnienia zagadnień teoretycznych, ale również dla rozwoju praktyki.

Bibliografia

- Amaya A., 2013, *Exemplarism as a Judicial Virtue*, „Law & Literature”, Vol. 25, No. 3.
- Amaya A., 2018, *The virtue of judicial humility*, „Jurisprudence”, Vol. 9, No. 1.
- Amaya A., 2023, *Precedent, Exemplarity, And Imitation*, w: T. Endicott, H. Kristjánsson, S. Lewis (eds.), *Philosophical Foundations of Precedent*, Oxford.
- Anscombe G. E. M., 1958, *Modern Moral Philosophy*, „Philosophy”, Vol. 33, No. 124.
- Arystoteles,, 2007, *Etyka Nikomachejska*, tłum. D. Gromska, Warszawa.
- Badhwar N.K., 1996, *The Limited Unity of Virtue*, „Noûs”, Vol. 30, No. 3.
- Bix, B. H., 2004, *A Dictionary of Legal Theory*, Oxford .
- Calvino I., 2020, *Po co czytać klasyków*, Warszawa.
- Choduń A., 2016, *Koncepcja wykładni prawa Macieja Zielińskiego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 4.
- Crisp R., 2010, *From virtue ethics to virtue epistemology*, „Metaphilosophy”, Vol. 41, No. 1/2.
- De Caro M., Marraffa M., Vaccarezza M.S., 2021, *The Priority of Phronesis*, w: M. De Caro, M.S. Vaccarezza (eds.), *Practical Wisdom: Philosophical and Psychological Perspectives*, New York–London.
- Dworkin R., 1978, *Taking Rights Seriously*, Harvard.
- Fowers B., Kristjánsson K., 2024, *Phronesis as moral decathlon: contesting the redundancy thesis about phronesis*, „Philosophical Psychology”, Vol. 37, No. 2.
- Galeza D., 2013, *Hard Cases*, „Manchester Student Law Review”, Vol. 2.
- Hart H.L.A., 2020, *Pojęcie prawa*, tłum. J. Woleński, Warszawa.
- Jaśtał J., 2009, *Natura cnoty: problematyka emocji w neoarystotelesowskiej etyce cnót*, Kraków.
- Kanty T., 2018, *Doświadczenie życiowe a ocena dowodów w procesie karnym*, „Państwo i Prawo”, nr 7.
- Korzeniewska-Lastoa A., Sarnowska A., 2014, *Psychologiczne i neuropsychologiczne aspekty podejmowania decyzji przez sędziów*, w: M. Król, A. Bartczak, M. Zalewska (red.), *Jurisprudencja 3. Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych. Cz. 2*, Łódź.
- MacIntyre A., 2020, *Ethics in the Conflicts of Modernity: An Essay on Desire, Practical Reasoning, and Narrative*, Cambridge.
- Markowski P., 2013, *Polityka wrażliwości: wprowadzenie do humanistyki*, Kraków.

- Marody M., 1987, *Technologie intelektu: językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania*, Warszawa.
- Matczak M., 2023, *Nowe podejście do trudnych przypadków w prawie*, Online, Katedra Teorii i Filozofii Państwa i Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, 19.10.2023, niepublikowane.
- Miller C.B., 2021, *Flirting With Skepticism About Practical Wisdom*, w: M. De Caro, M.S. Vaccarezza (eds.), *Practical Wisdom: Philosophical and Psychological Perspectives*, New York–Londyn.
- Nowacki J., 2003, *Luki w prawie. Ideologia*, w: J. Nowacki, *Studia z teorii prawa*, Kraków.
- Nowacki J., 2003, *O przepisach zawierających klauzule generalne*, w: J. Nowacki, *Studia z teorii prawa*, Kraków.
- Nussbaum M., 1992, *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*, New York.
- Ohlhorst J., 2022, *Dual processes, dual virtues*, „Philosophical Studies”, Vol. 179.
- Pietrzykowski T., 2023, *Ideał naukowości prawoznawstwa. Józef Nowacki przeciw ideologizacji twierdzeń prawniczych*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej”, nr 3.
- Pinker S., 2015, *Zmierzch przemocy. Lepsza strona naszej natury*, tłum. T. Bieroń, Poznań.
- Przybylski-Lewandowski F., 2008, *Wskazania wiedzy i doświadczenia życiowego w sądowym stosowaniu prawa*, Uniwersytet Gdański, niepublikowana praca doktorska.
- Rashid M.M., 2020, *King, Fuller and Dworkin on Natural Law and Hard Cases*, „Journal of Economic and Social Thought”, Vol. 7, No. 2.
- Rorty R., 2009, *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge.
- Russell B., 1992, *Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description*, w: *The Collected Papers of Bertrand Russell*, London.
- Solum L. B., 2003, *Virtue jurisprudence: A Virtue-Centered Theory of Judging*, „Metaphilosophy”, Vol. 34, No. 1/2.
- Stelmach, J., 2003, *Kodeks argumentacyjny dla prawników*, Kraków .
- Sykuna S., 2007, *Trudne przypadki*, w: J. Zajadło (red.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa*, Warszawa.
- Szutta N., 2004, *Status współczesnej etyki cnót*, „Diametros”, nr 1.
- Szutta N., 2008, *Współczesna etyka cnót*, Gdańsk.
- Szutta N., 2015, *Wychowanie moralne z perspektywy etyki cnót*, „Diametros”, nr 46.
- Szutta N., 2017, *Czy istnieje coś co zwiemy moralnym charakterem i cnotą?*, Lublin.
- Szutta N., 2022, *Czy możliwe jest ufundowanie teorii etycznej na emocji podziwu?*, „Roczniki Filozoficzne”, t. 70, nr 3.
- Świda-Łagiewska Z., 1978, *Zasada swobodnej oceny dowodów na tle systemu zasad procesu karnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny”, t. 40, nr 2.
- Turri J., Alfano M., Greco J., 2021, *Virtue Epistemology*, w: E.N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford.
- Waltoś S., 1996, *Od dyplomu uniwersyteckiego do zawodu prawniczego*, „Palestra”, t. 40, nr 3–4.
- White J.B., 1973, *The legal imagination: studies in the nature of legal thought and expression*, Boston.
- Widłak T., 2019a, *Egzemplaryzm sędziowski w literaturze prawniczej na przykładzie „Sprawy grotolażów” Lona L. Fullera*, w: J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler (red.), *Prawo i literatura*, Gdańsk.
- Widłak T., 2019b, *Judges' Virtues and Vices: Outline of a Research Agenda for Legal Theory*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej”, t. 20, nr 2.

Wróblewski J., 1989, *Teoretyczne zagadnienia standardów w prawodawstwie w stosowaniu prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 3.

Wyrok SN z 5 sierpnia 1999 r., sygn. II UKN 76/99, OSNP z 2000 r., nr 19, poz. 732.

Zagzebski L., 2019, *Exemplarist moral theory*, New York.

Zajadło J., 2012, *Co to są hard cases?* w: J. Zajadło, *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, Warszawa.

Zeidler K., 2019, *Prawo i literatura. Garść uwag spóźnionych*, w: J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler (red.), *Prawo i literatura*, Gdańsk.

Zeidler K., 2021, *Prawo w filmie jako przejaw estetyki prawa i szczególnie przypadek kierunku prawo i literatura*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej”, t. 26, nr 1.

Zieliński M., 1979, *Poznanie sądowe a poznanie naukowe*, Poznań.

Biogramy

Adrian Zaorski – absolwent kierunków prawo na Wydziale Prawa i Administracji na Uniwersytecie Gdańskim oraz filozofia w Instytucie Filozofii na Uniwersytecie Gdańskim. Obecnie doktorant w Szkole Doktorskiej przy Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Pracę doktorską piszę z zakresu dziedziny nauk prawnych na temat sprawiedliwości tranzytywnej, łącząc w ten sposób prawo oraz filozofię. Zainteresowania badawcze: jurysprudencja i etyka cnót, sprawiedliwość tranzytywna, naturalizacja prawa.

Adrian Zaorski – a graduate of law at the Faculty of Law and Administration at the University of Gdańsk and philosophy at the Institute of Philosophy at the University of Gdańsk. Currently, a phd candidate at the Doctoral School of Humanities and Social Sciences of the University of Gdańsk. I am writing my doctoral thesis in the field of legal sciences on transitional justice, thus combining law and philosophy. Research interests: jurisprudence and virtue ethics, transitive justice, naturalization of law.

Ewa Iwanowska – studentka prawa na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Jej zainteresowania naukowe obejmują filozofię prawa, prawo i literaturę, związki między prawem a sztuką, psychologię sprawiedliwości.

Ewa Iwanowska – law student at the Faculty of Law and Administration of the University of Gdańsk. Her scientific interests include the philosophy of law, law in literature, the relationship between law and art, and the psychology of justice.